

Společenská struktura v ČSSR se proměnila hlavně v důsledku provedení socialistické revoluce a v důsledku změn ve vlastnických a společenských vztazích. V současné době je charakterizována tím, že po období, kdy socialistické vztahy zakotvovala ve společnosti její avantgarda, dnes v podstatě celá společnost funguje v těchto socialistických vztazích.

S těmito změnami a s probíhajícím novým rozvojem výroby ke kvalitativně nové fázi vystupuje do popředí několik důležitých tendencí, jež působí na formování a pohyb společenských skupin:

1. zesiluje orientace na tvůrčí, objevitelskou práci ve výrobě, všeobecně roste podíl duševní činnosti na práci člověka vůbec. V přechodném období se jak duševní, tak i fyzická práce ve větší míře diferencují na výkonnou, tvůrčí a řídicí. 2. řada bývalých výkonných funkcí duševní práce je nahrazována automatikou a řada funkcí jednoduché fyzické práce mechanizací. Nejde ovšem o jednoduché splnutí duševní a fyzické práce, ale o řešení určitých stránek tohoto rozporu, kdy vznikají nové progresivní typy pracovních činností s jinými proporcemi těchto prvků.

3. překonávání dosavadního typu výroby narušuje stabilizované profesionální skupiny, které jej dříve realizovaly.

4. tím, jak nová technika proměňuje funkci skupin s ní spojených, ovlivňuje i proměny vlastnických vztahů i způsobů řízení. Je to patrné i v současných tendencích kapitalismu, kde se modifikují některé dispoziční vztahy. Na půdě socialismu vyvolává tento proces v rozvoji vlastnických vztahů modifikace v dispozičních a stupních funkční hierarchizace, dělby práv a povinností, k jejichž postizení nestačí jen fakt a konstatace celospolečenského vlastnění.

5. řada oblastí společenské činnosti, která vyžadovala aktivní účast, se postupně přesouvá do sfér vykonávaných sousta-

vou technických prostředků; mnoho oblastí lidské činnosti se standardizuje a převažuje v nich působení automatismů. Zájem a angažovanost na tvorbě lidských sil se přesouvá na jiné úseky a problémy lidské činnosti.

Postup civilizace vyvolává také určité napětí mezi řídicí a výkonnou prací, mezi odbornými a demokratickými aspekty. I z tohoto hlediska je třeba posuzovat funkční proměny dosavadních základních společenských skupin.

Aniž bychom chtěli předbíhat podrobnější analýze sociální struktury (a další pohyb naléhavě vyžaduje provedení řady rozvinutých zkoumání a rozborů v těchto oblastech), můžeme naznačit některé důležité změny v situaci základních společenských skupin.

a) Dochází ke změně zájmů a úkolů dělnické třídy. V celkovém vnitřním poslání dělnické třídy nejde už hlavně o dobytí moci, ale o rozvíjení výroby a rozvíjení vyšších forem a stupňů lidského života. Hlavní otázky už nejsou spojeny s takovými společenskotřídními rozpory, které vyžadují třídní diktaturu, ale s rozvinutím všestranného působení socialistických vztahů a s řešením nových vnitřních rozporů metodami socialistické demokracie. Dochází k posunu na jiné otázky společenských vztahů, které jako důležité vystupují do popředí, a zároveň k rozšiřování úlohy dělnické třídy na pracující (nového typu) vůbec.

b) Nová výroba a orientace na tvůrčí práci směřuje k sebezpřetvoření dělnické třídy (ovšem i jiných výrobních skupin včetně inteligence), k překonání stavu, který byl převážně spojen v tomto smyslu s prací výkonnou, netvůrčí. (I když se rozvíjely zprostředkované cesty k jeho překonání: zlepšovací návrhy, vytváření kolektivů dělníků, techniků a inženýrů, usilujících o nové formy výroby i spolurozhodování.)

c) Nová forma výrobního procesu zařa-

zuje stále jednoznačnější a ve větší míře pracovníky vědy a inteligenci vůbec do „souhrnného dělníka“, tím se jeho znaky i funkce proměňují. Nelikviduje to ještě rozpor fyzické a duševní práce vůbec, protože jeho existence je udržována určitou technickou základnou. Na půdě industrializace je v celkové své podobě tento rozpor neřešitelný a teprve automatizace v širším rozsahu vytvoří předpoklady pro řešení jeho podstatných částí a zároveň přinese s sebou novou, i když mobilní a funkční hierarchizaci.

d) Tato cesta proměny charakteru práce, její nasycování tvůrčími a vědeckými prvky, stírání určitých znaků rozporu fyzické a duševní práce, znamená vyšší stupně sebeosvobodování dělnické třídy. Není to „zlepšování“ jejího současného postavení jakožto stavu, upevňování tohoto současného stavu, zabezpečení práce, stupně znalostí a dovedností, životního stylu (už v současné struktuře potřeb lze objevit patrné změny), ale celková sebe-proměna třídy. Tato třída se stala vládnoucí ne proto, aby udržela třídní strukturu společnosti, ale aby pomocí techniky a vědy v souhlasu s odpovídajícím rozvojem výroby a rozvojem společenských vztahů nakonec změnila sama sebe a dosavadní způsob života svůj i celé společnosti. V tom se v kvalitativně nové a aktuální (ne už jen potencionální) podobě objevují nové znaky historického poslání dělnické třídy. Proti tomu se někdy staví tendence k absolutizaci dělnictva jako stavu (ne dělnické třídy jako zvláštní třídy), usilující o určitou stabilizaci daných poměrů. Je pochopitelné, že ne všichni dělníci okamžitě chápou rozsah svých dějinných úkolů pokud jde o vědecký a technický pokrok, tak jako v minulosti ne všichni okamžitě pochopili nutnost politické revoluce. Proto i nadále při uskutečňování vedoucí úlohy třídy plní svou funkci stranické řízení.

e) Proměňují se postavení a úkoly technické a vědecké inteligence. Ještě v nedávné minulosti představovala nepočetnou špičkovou vrstvu (zvláště vedoucí pracovníky, svobodná povolání apod.), spjatou určitými ekonomickými, sociálními a ideologickými vazbami s vlastníky výroby, ale fungující převážně v postavení námezdně pracujících. Je známo, že Marx považoval technickou inteligenci za součást dělnické

třídy, za složku „souhrnného dělníka“, kterou od ostatních dělníků oddělovaly jen některé výsady, které v socialismu mizí.

Současná situace je charakterizována nejenom růstem počtu odborných kádřů, ale i proměnou jejich funkce ve výrobě i ve společenském životě vůbec. Tato tendence, odhalující, jak se v sociálních nositelích realizuje rozvíjející se úloha vědy jako výrobní síly, bude nesporně silít. Technická a kulturní inteligence se z jedné strany stává spoluvykonavatelem vedoucí úlohy dělnické třídy, a z druhé strany, protože je sama její součástí, významným inspirátorem. Objevuje se ovšem zároveň i nová diferenciacie inteligence. Mizí úzká profesionální skupina „vědců kabinetního typu“, věda jako metoda stále více prolíná do celého života společnosti. Zároveň tak, jak se vědecké objevy s každým krokem civilizace stávají běžnou součástí praxe a špičkové objevování se zaměřuje na jiné úseky, na hlubší poznání, vrůstá masa výkonné inteligence do „běžného“ výrobního a společenského procesu, a zároveň se na nové úrovni vytváří badatelská a objevitelská špička.

Proměny v postavení a funkcích skupin souvisejí i s tím, že žádná společenská skupina (ani třída) a její úloha nejsou charakterizovány jen jedním (byť hlavním) znakem, že obsahují serii znaků, které v různých situacích vystupují více či méně do popředí a jsou spojeny s různými druhy pohybu. Také vztah jedné skupiny k jiným společenským skupinám je vytvářen společenskou situací, jejími potřebami a proměňujícími se znaky skupin. (Např. dnes i ve výrobě všeobecně platí vedoucí úloha dělnické třídy, ale je ve zvláštním vztahu s konkrétní úlohou ředitelů, inženýrů, techniků a vědců ve výrobním procesu.)

Změny funkcí skupin, jejich zájmů a úkolů, povedou postupně v budoucnosti k proměně celé sociální struktury, po likvidaci antagonistických tříd i k proměně neantagonistických tříd v jiné funkční skupiny, jejichž rysy i úkoly se již objevují. Tyto skupiny budou v realizaci existence člověka ve společenských vztazích hrát podstatnou úlohu. Důležitost nových funkčních skupin se objevuje již v současné situaci třídní struktury a vystupuje do popředí také řada jiných vrstvení:

např. na bezprostřední výrobce — organizátory — a vědecké pracovníky; na vedoucí, koncepční pracovníky a pracovníky výkonné; po jistou dobu bude silit i vrstvení podle příjmů, protože jejich úroveň umožňuje určité zařazení v životních formách; stejně tak vystupuje do popředí vrstvení podle důležitosti a potřebnosti funkce ve společenské činnosti, vrstvení podle práce na celospolečenských, koordinačních úkolech a na dílčích oborových nebo místních úsecích. Zvýrazňuje se i vliv teritoriálně vázaných skupin i skupin ideologického rozvrstvení. Zároveň se porušují vůbec příliš stabilní a vázané skupiny, rostle vertikální a horizontální mobilita, člověk vstupuje do mnoha vztahů.

„Oborová“ diferenciacie bude v určité době ještě více vystupovat do popředí, tím podtrhovat i rozdíl přístupu a vybavení skupin, výrazně se bude projevovat škála stupňů vyspělosti. Budou se tak objevovat nové rozpory ve fungování i zájmech skupin, tím se bude proměňovat i rozvíjet jednota společnosti, její rozsah a formy. Nelze počítat se stabilní, „věčnou“ totožností společnosti ve všech oblastech a aspektech, ale se strukturovanou dynamickou jednotou, odhalující cílevědomě nové rozpory a usměrňující jejich řešení.

Tato vysloveně „technická a oborová“ diferenciacie působí v souvztahu s obecně společenskými a lidskými zájmy (i v napětí s nimi) a s jejich reprezentací, která má hájit progresivní překonávání v tomto smyslu omezujících tendencí skupin k jejich absolutizaci. Tyto nové tendence ve společenské struktuře v technicky vyspělé civilizaci plodí nové vztahy skupin, jejich nové funkce, a jsou základnou také pro nové úkoly i formy celospolečenského vedení, které zájmy, funkce i tendence skupin a složek z hlediska celospolečenského pohybu koordinuje.

Nová stratifikace tak vytváří sociální podmínky pro rozvoj nových typů výroby, a to ze zájmů, potřeb, vybavení a směřování skupin. Bez změn ve stratifikaci není realizace vědeckotechnické revoluce, která zároveň tuto stratifikaci ovlivňuje, možná.

Na této cestě je konec konců rozhodující otázkou osvobození práce, což je pod-

mínka pro další stupně osvobození života společnosti, pro proměnu převážné části práce ve stupně práce tvořivé a pro proměnu účasti ve společenském životě ve stupně angažovaného spolupodílení na rozhodování.

Dosavadní výrobní převraty prováděla vždy určitá třída, jež byla jejím nositelem, na úkor jiných tříd. Vědeckotechnická revoluce je takovým specifickým (univerzálním) pohybem výrobních sil, který je neuskutečnitelný — ve svém celku — bez adekvátní pozitivní účasti většiny, a nakonec všech členů společnosti. Realizuje v látkových tvarech lidské práce a lidského života onen základní historický zájem a úkol dělnické třídy, který zakládá její vedoucí úlohu a ve kterém už nevystupuje jen jako třída, ale jako reprezentantka společnosti, jako nositelka „zrušení všech tříd“. Dělnická třída je prvou třídou v dějinách, která nemá zájem na udržení stavovských podmínek života a práce, nýbrž naopak na jejich všeobecném zrušení, na dobytí podmínek všeobecného rozvoje lidí. Ruší sebe samu jako třídu nejen ekonomicky, nýbrž nakonec i povahou práce a života v hranicích celé společnosti, a tato všeobecná sebezpřeměna je zároveň nejvyšším stupněm jejího sebovobození.

Zůstávají ovšem dlouhodobé difference podle povahy práce (složitá, tvůrčí, a jednoduchá, výkonná práce), problémy spojení odborných a demokratických aspektů, překonávání z jedné strany jistých možných technokratických tendencí u části odborníků (v kapitalismu má ovšem technokratismus jiný smysl), a z druhé strany tendenci vulgárního rovnostářství a antiintelektualismu u některých pracovníků jednoduché, nekvalifikované práce. Při řešení těchto problémů zvláště v přechodné době bude rozhodovat urychlování přeměn práce, zevšeobecňování vzdělání, posilování věcných aspektů řízení, rozvinutí různých forem účasti na civilizaci, humanizace životních podmínek a otevření dostupných zdrojů lidského rozvoje pro všechny. Při obecném zájmu společnosti a zvláště dělnické třídy na vědeckotechnické revoluci spočívá ovšem její realizace především na stabilizujících se progresivních složkách tohoto typu — na spojení předních, uvědomělých dělníků, nejkvalifikovanějšího jádra dělnické třídy, a tvo-

řivé, organizačorské i objevitelské, technické i společensko-kulturní inteligence. Obecný historický zájem na revoluci staví do čela jejího provádění nejprogresivnější složky pracujících spjaté s tímto úkolem. V dosavadních etapách sociální revoluce představovaly shodou historických okolností často nejméně kvalifikované (odborné) složky neaktivnější síly daného pohybu. V našich podmínkách obecný zájem na revolučním stupňování výroby vůbec, na inovacích a na vědeckotechnické revoluci při zaručení základního zajištění může být vyvoláván jen stupni hodnocení a odměňování (nikoli „umělou nezaměstnaností“) a kanály orientovanými především na kvalifikaci a vykonanou práci. Tento společenský zájem je zároveň podporován i veden změnami ve společenském systému hodnot, podporou inovací (zvýšení prestiže), podporou technické iniciativy, posilováním vědy proti „přežitkům“ primitivismu a rutiny, uvolněním schémat a celkovým posilováním zainteresovanosti společenského vědomí na dynamice pohybu.

Ačkoliv vědeckotechnická revoluce je tedy po výstce věcí všech pracujících bez rozdílu, hrají v ní speciální roli nej kvalifikovanější dělníci, organizačori výroby, vědci a technici. Impulsem pro realizaci vědeckotechnické revoluce nemůže být jen obecný zájem společnosti, ani její všeobecné vědomí potřeby vědeckotechnické revoluce, ale je jím konkrétně funkce skupin, které jsou bezprostředně, existenčně, zájmem i dispozicemi spjaté s podstatnějšími inovacemi, protože jejich postavení i odměna na těchto inovacích záleží. Celospolečenská koordinace a rozšiřování kanálů mobility pak může působit proti možným absolutizačním pretencím těchto skupin. Nediferencování v úloze společenských skupin ovšem spoluvytváří brzdy progresivního pohybu.

Vyspělá technická civilizace, opírající se o aplikaci vědy, může postupovat kupředu jen za použití široké společenské základny. Jakýkoli návrat k rozhodování na úzké, nespolečenské bázi, bez ohledu na celospolečenské souvislosti, brzdí vývoj a nakonec by vytvořil nebezpečí kolizí a civilizačních katastrof. Odtud i v kapitalistických zemích rychlý postup zespoločšťování operační základny. Ale bylo by omylem se domnívat, že tento proces

zespoločšťování je totožný s přesunem operačního rozhodování pouze do centra. Naopak, celospolečenské vazby, na jejichž půdě se vyvíjí, ztrácejí v současné době abstraktní povahu, dostávají povahu kybernetických systémů s vypracovanou vnitřní subjektivitou, v nichž závisí na sladění iniciativy shora i zdola, na tom, aby dispozice technickými a vědeckými zdroji vytvářely prostor mezi direktivně určeným a iniciativně, svobodně rozvíjeným. Soudobé teorie řízení prokázaly, že detailní určování každého jednotlivého postupu svazuje objektivně inovační iniciativu, dělá ze společenského řízení abstrakci, nedovoluje maximální uplatnění vědy. Vytvoření určitého rámce na každém daném stupni (zajištěného sankcemi), v němž je možná iniciativa, variabilita, volba a svobodná tvůrčí činnost (rámec, který je možné za určitých podmínek i překračovat), pověřování — v daných rámcích samostatnými „podnikatelskými“ úkoly, otevírá daleko širší možnosti pro rozvoj společenských činností. Dělbá úloh ve vedení (řízení), diferenciacie stupňů rozhodování, rozdělení koncepčních práv a výkoných funkcí, automatizace běžných řešení, dialektické rozdělení úloh v makro- a mikrořízení, správné vazby centrálního řízení a relativní autonomie, spolu s dialektickým chápáním vztahu obecného a jedinečného, společenského a osobního zájmu, aktivně zesiluje impulsy pro iniciativu a odpovědnost. Spolu s tím proti jednostranné direktivnosti rozdíly i rozpory v přístuech, možnosti variací a volby (zvláště při hledání, tvoření koncepcí), více pomáhají postihnout stránky skutečnosti. Simplifikovaná jednota a aprioristicky direktivně stanovené vazby působí bezmocnost a neodpovědnost, a nakonec se stavějí proti celkovým tendencím výroby.

Samozřejmě systematický výběr vedoucích kádrů, péče o ně, diferenciacie jejich školení, zvědečnění analýzy zvláště dílčích, úsekových, společenských vztahů, spolu s výukou problematice jednání s lidmi, skupinami, využívání skupinového vědomí, hrají v celém tomto procesu důležitou úlohu.

Na novém stupni vystupuje také vztah nejen „horizontálního“ dělení práv a povinností a funkcí, ale i dělení „vertikálního“ — vztah oborového, odborného, ekonomického, politického a celospolečenského

vedení. Proti překrývání těchto oblastí, proti jejich záměně a směšování na různých stupních, proti jejich „špatné totožnosti“, uvolňuje jejich funkční jednota, obsahující i pozitivní rozdíly, jejich (relativní) samostatnou aktivitu, tvořivost v oborech a tím také, zvláště v nižších složkách, klade vyšší nároky na reprezentaci a hájení širších celospolečenských zájmů. I tu simplifikovaná bezrozpornost se konec konců často dostává do celkové rozporu s pohybem výroby.

Zkušenosti s rozvojem vědeckotechnické revoluce v nesocialistických zemích ukazují některé aspekty přesunu rozhodování ve prospěch organizátorů výroby (manažerů a technokratů), třebaže tento přesun nevybočuje z rámce všeobecných principů monopolního kapitalismu. V podmínkách moderního rozvoje, kde technika má vysloveně společenský charakter a přitom možnosti jejího ovládání (vzhledem k vybavení a dispozicím společenských skupin) jsou soustředěny v úzkých kruzích, je ovšem řešení poměru mezi odborným a demokratickým nemožné. V masové průmyslové společnosti roste také moc profesionální byrokracie a oborové profesionální vedení se stále více vymyká kontrole celé společnosti. Typ výroby nepochybně vytváří jisté podmínky pro zvýšení úlohy profesionality a bylo by chybou přehlížet tyto tendence i v socialismu. Systém demokratického centralismu, reálné prohlubování demokracie, zvyšování úlohy všech občanů, která začíná v posilování pracovních kolektivů jako buněk demokratického systému, pokračuje v různých stupních společenských samospráv a ústí v posílenou úlohu celospolečenského vedení (posílenou zvláště tím, že se jí ve stále větší míře účastní široké masy, které do vývoje vnášejí nové parametry), a na druhé straně užití vědy, vědeckých přístupů a kritérií ve všech oblastech, to vše demokratizuje v tomto smyslu poziční pretence různých skupin, vytváří předpoklad pro rozvoj tvořivých a iniciativních prvků, posiluje ve společenském řízení věcné aspekty (proti aspektům jen mocenským), a spolu s obecným růstem vzdělání, možnostmi každého aktivně a efektivně se účastnit celospolečenských záležitostí, otvírá cesty k uskutečnění myšlenky, že vláda nad lidmi se promění ve správu věcí.

V průběhu našeho vývoje bylo dosaženo jistého stupně osvobození i rovnosti, zvláště v přístupech k příležitostem a v účasti na celospolečenském životě. Socialismus zároveň umožňuje řešení odkrývajících se hlubších vrstev rozporů, které nejsou zahaleny starým typem společenských vztahů i společenského vědomí. Do popředí vystupují zvláště tyto protiklady:

1. Současný stav socialismu, jeho nevybavenost i jeho meze (v široké škále od typů plánu, nepodporujícího dostatečně iniciativu a vědu, po omezené možnosti uspokojování potřeb, přes oblasti netvůřící práce, neefektivní podporu vzdělání, po „soukromou“ iniciativu, rozvíjení starých forem životního stylu, při nestabilizaci forem nových — až po deviace).
2. Vyvíjející se srážka ve vztahu subjektu a objektu. člověka a přírody, vybavení člověka a jím vytvořeného „umělého prostředí“, předznamenávajícího nový stupeň vztahu lidského, společenského a přírodního.
3. Sociální a technické změny nepůsobí jen na přetváření společenských skupin, ale také na proměny jejich funkcí v typu života a tím i na proměny životních forem. V tomto smyslu se objevují hlubší vrstvy rozporů, postihující fungování skupin: mezi fyzickou a duševní prací, organizátorskou a výkonnou prací, rutinou (až primitivismem) a racionalizací, prací tvůrčí a výkonnou, výrobou a spotřebou, mezi prací a volným časem. Tyto rozpory, které vytvářejí impulsy pro další vývoj, nelze překrýt konstruovanými tendencemi o sbližování všech skupin ve všech sférách; je třeba odhalit, kde a jak působí, v současné době je spíše rozevřít, tím je vyjevit a hledat ve vyvíjejících se jejich stupních v adekvátní formě jejich vnitřní spojení a jeho zprostředkované řešení.

Přitom nelze ani ignorovat, ani přeceňovat nebezpečí „technokratismu, manažerismu a scientismu“. Řešení těchto problémů nespočívá v omezování techniky, vědy a profesionálního řízení, ale je umožňováno na každém stupni rozvíjením nových technických a sociálních převratů, jež zasáhnou strukturu práce a zruší daný stupeň sociálních rozdílů a vytvoří na druhé straně trvalý předstih v rozvoji lidských tvůrčích sil před rozvojem technických prvků civilizace. Také rozřešení

rozporů např. mezi fyzickou a duševní prací se dnes neodehraje v celku těchto vztahů, právě proto, že se otvírají hlubší příčiny těchto rozporů, a proto také neznamená řešení rozporů mezi dělnickou třídou a inteligencí v celku, ale mezi určitými částmi dělnické třídy a inteligence (nebo mezi určitými funkcemi těchto tříd), ve směru proměny současného typu fyzické a duševní práce, ne ve změně těchto prací vůbec. Také cesta řešení rozporů se nemůže orientovat na lineární rovnoměrnost, ale představuje pohyb nerovnoměrností, vztah rovnosti a nerovnosti, kdy některé oblasti jdou jako progresivní vpřed a rovnoměrnost spočívá v postupném pozdvihování oblastí ostatních. Ani

provádění vědeckotechnické revoluce není možné v celku naráz a ve všech oblastech.

Vědeckotechnická revoluce jako realizace vyšších bytostných sil člověka představuje také podstatnější orientaci na jeho biopsychologické vybavení, a na adekvátní společenské formy nejen makro-ale i mikrosociální, které ho pomáhají rozvíjet.

V celku je možno říci, že současná etapa představuje jisté mezistadium, mezistupeň, vyhledávání možností pro přechod k vědeckotechnické revoluci. Také otázky, které se v této souvislosti kladou, pokud jde o sociální stratifikaci, jsou pochopitelně ovlivněny současnými představami a obsahují řadu hypotetických prvků.